

Moordbranders in de Republiek

*Het Rampjaar door de ogen van Andries Schoemaker,
juni 1672-november 1673*

Anne Doedens en Liek Mulder

WALBURGERS

Omslagontwerp: Margreet van de Burgt

Omslagillustraties: Andries Schoemaker, prenten van Utrecht en de Schans Crèvecoeur

Kaart: UvA Kaartenmakers

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 798 6

E-ISBN 978 94 6249 799 3

NUR 688

© 2022 A. Doedens en L. Mulder, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2022 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

Inleiding	7
Een bijzondere vondst	7
Andries Schoemaker	10
Schoemakers oeuvre	12
 Hertaling van de vier schriftjes van Andries Schoemaker over het Rampjaar	
 Deel 1: De stad Utrecht en het complete Sticht	15
Deel 2: Overijssel	51
Deel 3: Nederland	99
Deel 4: Gelderland	159
 Contemporaine bronnen over het Rampjaar	193
Websites	193
 Register van steden, dorpen en schansen	195

Inleiding

Een bijzondere vondst

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag vond Anne Doedens enkele jaren geleden een uniek document: vier deeltjes in drie banden in een vrijwel onleesbaar handschrift over het Rampjaar 1672-1673, geschreven door Andries Schoemaker. Anne Doedens transcribeerde het originele werk en nam het voortouw om dit unieke manuscript zodanig te bewerken dat het goed toegankelijk zou worden. Het origineel is namelijk in meer dan één betekenis vrijwel onleesbaar. Hij maakte daarna samen met Liek Mulder dit boek: een uitgave in modern Nederlands van het grootste deel van de tekst, met ruim zestig van de honderden voor een groot deel door Schoemaker zelf vervaardigde prenten, primitieve plaatjes en muntafbeeldingen die het manuscript tot een juweel maken.

In het Rampjaar werd de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden aangevallen door een coalitie van Frankrijk, Engeland en de bisdommen Münster en Keulen. De Franse koning Lodewijk XIV wilde grondig afrekenen met zijn grote concurrent. Dat voornemen leidde tot een rampzalige periode in de Nederlandse geschiedenis, waarin met name de bewoners van de landprovincies veel te lijden hadden van het gewelddadige optreden van de binnengevallen troepen. Dankzij de Oude Hollandse Waterlinie slaagden de Fransen er niet in het belangrijke gewest Holland te veroveren.

Andries Schoemaker (1660-1735), de auteur van de deeltjes over het Rampjaar, was een achttiende-eeuwer die met beide benen stevig in de Gouden Eeuw stond. Hij was twaalf jaar oud toen de Franse ‘moordbranders en roofvogels’ – termen van Schoemaker – en hun bondgenoten de Republiek binnenvielen en het bestaan van de jonge staat dodelijk bedreigden, zowel te land als ter zee. Hij was erbij toen oproerige vrouwen in Amsterdam de stenen uit de straat sloopten om er de in hun ogen onbetrouwbare regenten mee te bekogelen. Hij hielp met een kruiwagen de wallen van Amsterdam te versterken en zag toen hij in 1690 in Naarden kwam, nog steeds de schade die de Fransen destijds hadden aangericht. Hij was ooggetuige van het grote vluchten bij de komst van de ‘moordbranders’ en hoorde het benauwende donderen van het geschut. Als doopsgezinde droeg hij geen wapens, maar werd wel ingedeeld bij een van de ploegen die in geval van nood tijdens een Franse aanval branden moesten blussen. Als nieuwsgierige jongen trok hij naar Wijk aan Zee om de Engelse vloot voor de kust waar te nemen.

Op hoge leeftijd herinnerde hij zich nog dat in de winter van 1672-1673 het ijs in de grachten wonderbaarlijk snel smolt. Een 'goddelijk ingrijpen'? De daardoor mislukte inval in Holland was het begin van het einde van de Franse aanwezigheid in de Republiek.

Na zijn werkzame leven besloot Schoemaker dat Rampjaar te beschrijven. Daarom bezocht hij oorden waar de Fransen en Münsterse oot hadden huisgehouden. Hij zag de ruïnes van het kasteel van Hattem en reed naar 's-Heerenberg. Kort voor zijn dood bezocht hij nog Friesland. Als fervent verzamelaar van penningen en munten raadpleegde hij collega's als Gerard van Loon over de betekenis van beelden en woorden op de penningen en struinde verkopeningen af, op zoek naar munten die te maken hadden met het Rampjaar. Op de website van het Teylers Museum in Haarlem is meer te lezen over Schoemakers relatie met verzamelaar Van Loon:

'Terwijl Gerard van Loon bezig was met zijn grote penningkundige werk bood Schoemaker hem het gebruik van zijn album aan. De enige voorwaarde was dat hij een exemplaar van zijn publicatie zou krijgen. Van Loon ging gretig op dit aanbod in en met de hulp van andere belangrijke verzamelaars slaagde hij erin om in zes jaar een groot aantal penningen bijeen te brengen en te beschrijven.'

Schoemaker moet gezeten achter zijn bureau hebben bedacht hoe hij zijn bezit aan penningen en platen voor het nageslacht zou kunnen bewaren. Hij heeft ze gebruikt bij het schrijven van zijn kroniek over het Rampjaar. Op zijn bureau moeten ook verschillende standaardwerken over 1672-1673 hebben gestaan. Hij lijkt zich goed te hebben ingelezen, al is de historische werkelijkheid niet altijd juist weergegeven. Hij vermeldt bijvoorbeeld diverse keren dat de vestingwerken van een stad door de Franse bezetters volledig werden geslecht, terwijl het in werkelijkheid vaak om opgeblazen poorten en bolwerken blijkt te gaan.

Op plaatsen waar de onjuistheid of onduidelijkheid van Schoemakers weergave van de gebeurtenissen storend is, hebben we dat in onze hertaling van zijn tekst aangegeven en gecorrigeerd tussen vierkante haken. Diezelfde haken gebruiken we voor de uitleg van een woord of begrip.

Alleen al door de gedrevenheid en sfeertekening, zijn jeugdervaringen, waarnemingen, tekeningen en munten, is Schoemakers werk een belangrijke historische bron. Het is bij uitstek een egodocument waarbij de auteur zijn betrokkenheid niet onder stoelen of banken steekt: het woordje 'ik' komt tientallen keren voor in de tekst.

Bij een precieze vergelijking van Schoemakers tekst met zijn bronnen constateerden we dat hij tijdens het lezen niet alleen notities maakte, maar ook delen van die verhalen overschreef, met veel spelfouten en verhaspelde namen van plaatsen en personen, waarschijnlijk een gevolg van zijn beperkte schoolopleiding. Daardoor slaagden wij er niet altijd in namen die Schoemaker noemt, te herleiden tot historische personen.

Opvallend zijn Schoemakers dateringen. Hier en daar gebruikt hij de Juliaanse kalender, de zogenoemde Oude Stijl, die tien dagen achterliep op de Gregoriaanse kalender, de Nieuwe Stijl die in 1582 door paus Gregorius XIII werd afgekondigd. Een aantal Nederlandse gewesten stapte vrijwel direct over op die nieuwe tijdrekening, andere pas in 1700 of 1701. Soms werd niet een verschil van tien, maar van elf dagen aangehouden. Dat is ook bij Schoemaker terug te vinden. Wij gaan in dit boek uit van de Nieuwe Stijl en geven aan waar Schoemaker de Oude Stijl hanteert. Ook in een ander opzicht is zijn verhaal qua tijdrekening weinig consistent: gebeurtenissen uit 1672, 1673 en 1674 worden soms door elkaar heen behandeld, waardoor de volgorde in dit boek niet altijd logisch is, maar wel conform Schoemakers notities.

Wellicht wilde Schoemaker zijn aantekeningen ooit als boek met illustraties en prenten uitgeven, maar werd hij in dat voornemen gestoord door de dood, die ook hem – inmiddels hoogbejaard voor die tijd – niet oversloeg. De vier deeltjes met Schoemakers verhaal in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag zijn daarom meer dan een merkwaardig afschrift en samenvoeging van zijn gedrukte bronnen.

Maar er is nog meer dat Schoemakers jammer genoeg nooit gedrukte verzameling teksten en platen uniek maakt. Zijn onverbloemde boosheid op de nalatige regentenstand in de Republiek, zijn afkeer van de ‘papisten’ – hij schreef er met nu nog te voelen afkeer over. Even merkbaar is zijn Oranjegezindheid en ook zijn diepe vreugde over de bevrijding van de Fransen en de festiviteiten die daaraan werden gewijd. Hij maakte ze allemaal mee.

De vier deeltjes die Schoemaker schreef, gaan respectievelijk over de gebeurtenissen in het Rampjaar in de stad Utrecht en het complete Sticht en in Overijssel, Nederland en Gelderland. De anachronistisch lijkende naam Nederland werd door Schoemaker zelf al regelmatig gebruikt. We hielden ons nauwgezet aan de volgorde die Schoemaker aanbracht en vatten waar nodig minder relevante passages of lange uitweidingen samen. Deze samenvattingen zijn gecursiveerd.

In de literatuurlijst achter in dit boek staan de voornaamste werken die Schoemaker vermoedelijk gebruikte – soms noteerden we een latere druk – en voor een deel verwerkte in zijn eigen notities.

Maar, wie was deze prinsgezinde, diepgelovige, doopsgezinde autodidact?

Andries Schoemaker

Andries Schoemaker werd op 9 oktober 1660 in Amsterdam geboren als jongste kind van de doopsgezinde linnenwever en koopman in stoffen Gerrit Schoemaker (1625-1661) en Maria Vonk (1629-1692). Andries' broer Pieter was twaalf jaar ouder, drie andere kinderen stierven heel jong. De Schoemakers kwamen uit Almelo. Gerrit en zijn vrouw gingen in 1652 in Amsterdam wonen. Grootvader Andries was eveneens linnenwever en mocht zich gelukkig prijzen dat zijn zeven kinderen volwassen werden. De contacten van de Amsterdamse Schoemakers met de familie waren hecht. Drie keer per jaar reisde een Twentse delegatie naar de markt in Amsterdam. Andries zelf ging regelmatig naar Twente, zeer waarschijnlijk niet alleen voor familiebezoek, maar ook om in het textielvak te worden opgeleid. Zo schreef hij later: 'In den jaare 1675 ben ik van Amsteldam na Zwol gevaren en heb insonderhijt het Twent door wandelt en de ongemene groote verwoesting; met bedroefhijt beschout'. Hij doelde op de verwoestingen die waren aangericht door troepen van de bisschoppen van Münster en Keulen.

Door de poorterseed af te leggen werd Andries in 1682 een volwaardige Amsterdamse burger. Hij trouwde op 24 mei van dat jaar met Rachel Kroll (1661-1723). Het echtpaar kreeg tussen 1683 en 1700 tien kinderen, waarvan er acht jong overleden. Opmerkelijk genoeg schreef Andries in zijn omvangrijke aantekeningen nauwelijks over zijn vrouw en gezin, trouwens ook niet over zijn werkzaamheden. Hij beperkte zich vooral tot zijn handschriften, penningen en topografie – zijn grote liefhebberijen.

Uit getuigenissen van vrienden komt Andries Schoemaker naar voren als een bescheiden mens met een groot hart. Hij liet anderen profiteren van zijn materiële welvaart, wat ook paste bij de doopsgezinde levensstijl van 'ruim bedeele'. Ook in andere opzichten was hij gul: zo stelde hij de resultaten van zijn naspeuringen ruimhartig beschikbaar en deelde die graag met zijn talrijke vrienden. Dat die levenshouding werd gewaardeerd, blijkt uit kwalificaties als 'Blyhert', 'Trouwhart', 'Goedaard' en 'Vroomaert' die hij kreeg toebedeeld.

Andries' vrouw Rachel Kroll was gereformeerd en voedde de kinderen ook in dat geloof op. Andries zelf bleef doopsgezind. Waarschijnlijk kreeg hij vanwege zijn gemengde huwelijk geen functie in de doopsgezinde gemeente. Het geloof was wel belangrijk voor hem, zoals is af te leiden uit een brief van 11 april 1728 aan zijn zoon Gerrit:

'Godt te verheerlyken in syne schepselen; syn heylige naam groot te maken; den heere te loven en danken voor alle syn grote wonderdaden aan het menschelyke geslacht; en voornamentlyk aan ons bewesen, is onse hoogste

Portret van Andries Schoemaker. Een prent van Johannes van Vilsteren, naar Norbert van Bloemen, 1750. Rijksmuseum, Amsterdam.

plicht, en ik meen (opdat ik soo spreke) het den almagtigen behaagt heeft om mensche te formeren en tot een Redelyke Zele te scheppen: neemt dan de besorging van u waarde Ziel voor het veste en hoogste goed.'

Andries werd vooral praktisch opgeleid, zijn theoretische scholing was zeer beperkt. Hij schreef aan zijn zoon Gerrit dat hij alleen zijn moedertaal meester was. Aan zijn kleinzoon Gerrit Blaauw meldde hij 'dat mijn schrift niet bequaam was om het aan de viese [kieskeurige] wereld mede te deelen, want daar werd op ider woord en spelding en niet op den sin soo gevat'. Dat verklaart de talloze fouten en verschrijvingen in zijn manuscripten en wellicht ook zijn nauwelijks te lezen handschrift. Zijn beperkte scholing weerhield

Schoemaker er evenwel niet van om een flink vermogen te vergaren in de textielhandel en via de verkoop in zijn winkel aan huis in de Jordaan. In zaken werkte hij nauw samen met zijn uitgebreide Twentse familie. Hij schreef aan zijn dochter Johanna dat hij ‘merkelijk gesegent’ is met ‘tijdelijke goederen’.

Schoemakers oeuvre

Behalve de drie banden met de vier deeltjes over het Rampjaar liet Andries Schoemaker nog veel meer manuscripten na, bij elkaar een ontzagwekkend topografisch-historisch oeuvre. Het grootste deel daarvan schreef hij vanaf 1725, het jaar waarin hij vijfenzestig werd, twee jaar na het overlijden van zijn vrouw. Hij deed dit werk met veel overgave en inzet en werd daarbij ondersteund door zijn zoon Gerrit. In 1733 schreef hij aan dochter Johanna: ‘Ik ondernam voor soo veel ik konde [...] de Noordhollandsche dorpen in de oude en niwe heeren huysen na t leven te tekenen’.

Hij verdiepte zich al eerder in boeken over de geschiedenis van Joden, Grieken en Romeinen, maar de echte vonk sprong over toen hij in 1704 een catalogus van penningen zag: toen ‘werd myn hart soo ontfonckt [...] dat het buyten den kerf gong’. Hij begon penningen en boeken te verzamelen en ging er zo intensief mee aan de slag ‘dat het byna al te var gong, halve nachten sat in onvermoeyt en las met opmerking in dat niwe boek’. Er was kennelijk in hem een vuur ontstoken dat niet meer gedoofd zou worden en dat ertoe leidde dat hij ook zelf allerlei wetenswaardigheden wilde gaan vastleggen. Dat deed hij met verve. Daarbij hielp zijn sobere doopsgezinde levenswijze die hem stimuleerde zijn tijd niet te verdoen maar nuttig te besteden.

Op 23 december 1735 overleed Andries Schoemaker, vijfenzeventig jaar oud. Zijn nalatenschap omvatte bijna honderd geïllustreerde manuscripten over de Nederlandse geschiedenis en topografie, in totaal negenduizend bladzijden, met ruim 2600 tekeningen in kleur. De tekeningen waren voor een deel van zijn eigen hand, maar ook van Cornelis Pronk (1691-1759) en diens leerling Abraham de Haen (1707-1748). Ook gebruikte Schoemaker prenten uit bronnen die verloren zijn gegaan. Hij knipte prenten uit en plakte ze in zijn notitieboekjes. Soms kopieerde hij ze.

Alle gewesten van de Republiek kwamen aan bod in zijn schriftjes. Per gewest werden de plaatsen alfabetisch gerangschikt. Schoemaker werkte dus planmatig en met een duidelijk doel voor ogen: een zo’n compleet mogelijk overzicht samenstellen van de gebeurtenissen in het Rampjaar. Daarin is hij meer dan geslaagd. Dit boek over het Rampjaar 1672-1673, is er het bewijs van.

**Hertaling van de vier schriftjes
van Andries Schoemaker
over het Rampjaar**

De inval van de troepen van Frankrijk, Münster en Keulen in 1672.
De opmars in de maanden juni en juli.

Bronnen: Vestinggorinchem.nl en De Bosatlas van de Geschiedenis van Nederland 2011, p. 265.

Deel 1

De stad Utrecht en het complete Sticht [...] in 1672 bezet door de Fransen, die daar rigouzeus hebben huisgehouden. Het jaar daarop zijn ze zonder slag of stoot weer vertrokken, enzovoort. [Koninklijke Bibliotheek KB KW 78 H57]

Om de stad te kunnen verdedigen hadden zij [de Utrechtse stadsbestuurders], samen met Zijne Hoogheid de prins van Oranje en met gevolmachtigden, besloten een voldoende groot garnizoen in de stad te legeren, zowel infanterie als cavalerie. Hopelijk zou het resterende deel van het leger in de omgeving van de stad blijven. Ze hoopten dit voornemen te kunnen uitvoeren.

Op 17 juni [1672] kreeg het stadsbestuur echter van Zijne Hoogheid en de gedeputeerden te horen dat in verband met de maximale veiligheid van de stad de voorsteden moesten worden afgebroken en in brand gestoken. De Utrechters konden dat niet opbrengen. Daarom kreeg Zijne Hoogheid van de Staten-Generaal opdracht om het leger uit het gewest Utrecht naar Holland terug te trekken. Die resolutie werd direct uitgevoerd. De stadsbestuurders namen dit besluit hoog op, omdat zij op het standpunt stonden dat deze militairen door hen betaald werden en dus ook tot hun beschikking hadden moeten blijven staan en niet aan hun gezag onttrokken dienden te worden.

Toen men zag dat de militairen de stad Utrecht hadden verlaten, die daardoor groot gevaar liep – het leger van de Franse koning was inmiddels dicht in de buurt en Amersfoort was al door een grote legermacht bezet – kon het stadsbestuur niets anders bedenken dan door een afgevaardigde een paspoort of vrijgeleide bij Zijne Allerchristelijkste Majesteit aan te vragen, dat het ook kreeg. [Op 30 juni worden de sleutels van de stad aan koning Lodewijk XIV overhandigd.]

De Franse koning was tot nu toe in geen enkele veroverde stad persoonlijk geweest, met uitzondering van Emmerik, waar hij de prins van Condé had bezocht, die bij het Tolhuis [bij Lobith] gewond was geraakt. De nieuwsgierigheid van de koning werd echter geprikkeld; hij wilde Utrecht wel eens bekijken, op het eerste gezicht sprak de stad hem aan. Op 5 juli besteeg hij zijn paard en werd voor en achter geëscorteerd door zijn lijfwachten en andere troepen, waardoor hij goed bewaakt de stad zou binnenkomen. Vanuit Zeist reed hij via De Bilt en over de Steenstraat naar de Wittevrouwenpoort. Vervolgens langs de stadsmuren en grachten naar de Weerdpoort; daar ging hij de stad in. Die poort werd prompt gesloten, terwijl de poorten en versterkingen direct van krijgsvolk werden voorzien.

De koning reed tussen zijn broer, de hertog van Orléans, en de hertog van Monmouth langs de Oude Rijn – aan beide kanten stond een dichte menigte – naar de Wittevrouwenpoort. Vandaar vertrok hij weer naar zijn leger in Zeist. Tijdens zijn rit door de stad was hij niet afgestegen. Hij had onderweg behoorlijk in angst gezeten, volgens zeggen vanwege de kelderwoningen langs de Oudegracht. Hij was bang dat men die in de lucht zou laten vliegen als hij eroverheen reed.

Ondertussen waren de Fransen intensief aan het delibereren hoe ze het best Holland konden binnenvallen. Ze maakten zich er zorgen over, temeer omdat een groot deel van het gebied onder water was gezet. De Fransen overlegden onder elkaar of ze het gewest zouden laten capituleren of dat Holland met geweld veroverd moest worden. De eerste mogelijkheid viel af vanwege de onredelijke eisen van Frankrijk. Aan de andere kant zat de inundatie de Fransen behoorlijk in de weg. Ze beraadslaagden daarom met veel vooraanstaande inwoners van Utrecht hoe ze zonder al te veel verliezen met hun leger Holland konden binnentrekken en de ruïne van Holland (zoals ze het noemden) te overweldigen, want dat was hun belangrijkste doel. Maar de Almachtige God zij geloofd: wat de Fransen ook probeerden, ze kwamen niet verder dan ze nu waren, ook al onderzochten ze elke mogelijkheid om door te breken. Weliswaar hielden ze strooptochten die gepaard gingen met moorden, branden en plunderingen, maar iedere keer moesten ze weer terug.

Begin mei 1673 trok het regiment van de heer Chastelnau met veel materieel Utrecht binnen. In diezelfde tijd misdroegen de Fransen zich in de stad. Een vrouw die op straat liep werd zomaar doodgeschoten. Ze deden het voorkomen alsof dit per ongeluk was gebeurd. Een andere vrouw werd door een dronken soldaat beroofd en zo mishandeld dat er in de stad een compleet oproer uitbrak. De vrouw werd ook nog dermate bedreigd en grof uitgescholden dat ze er wanhopig van werd en zelfmoord pleegde.

In Frankrijk ging men ervan uit dat Holland wel in handen van de koning zou vallen, conform hun hoop en verwachting. Inmiddels was de prins van Condé in Utrecht gearriveerd, terwijl in Zeist een legerplaats werd ingericht. Men stelde op het Janskerkhof in Utrecht twaalf halve kartouwen [geschut voor kogels van 24 pond] op, waardoor het leek of de Fransen een grote aanval voorbereidden. Vervolgens werd er krijgsraad gehouden. De moordbrander Luxemburg trok met een grote troepenmacht naar 's-Graveland, maar zijn hoogmoedige plannen gingen in rook op. Ondertussen lag de prins van Condé ziek in bed. Er werd in Holland de spot mee gedreven: de ziekte van de prins was geen toeval, maar het gevolg van melancholie omdat de zaken in Holland niet goed liepen, de bordjes leken verhangen. Hij kon niet zo gemakkelijk Holland binnentrekken als ze hem in Parijs hadden wijsgemaakt. Want Holland werd niet alleen beschermd door het water, maar alle toegangen waren goed verdedigd. Er was geen sprake van dat hij deze provincie even vlot in handen zou krijgen als de andere provincies.

Een bijzondere processie

Intussen veranderde er in Utrecht heel veel, zowel op politiek, kerkelijk als militair gebied. Veel ingrijpender dan men in vele jaren had meegemaakt. In heel Nederland had men gehoopt zulke haat en nijd nooit meer te hoeven ervaren. Het ging namelijk om een zeer grote dwaasheid, begaan door de roomse geestelijkheid met iets dat men een processie noemde. De bisschop had op zondag 28 mei 1673 vanaf de kansel in de Domkerk laten afkondigen dat er op de volgende donderdag – Sacramentsdag van de roomsegezinden – een processie zou worden gehouden. Dat gebeurde op de volgende manier. Alle huizen moesten op 1 juni gesloten blijven. Gereformeerden die hun